

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA SEMİOTİK KODLARDAN İSTİFADƏ PRİNSİPLƏRİ

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi,
ədəbi tənqid və təhlil

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şəhanə Urfan qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı–2022

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin əvvəllərində meydana çıxan və bir neçə elm sahəsinin ortaq məqamlarını birləşdirən semiotika elmi, əsasən, struktur dilçiliyin nəzəri bazasında yaranmışdır. Günümüzdə təkcə ədəbiyyatşünaslıq yox, bir çox elm sahələri digərləri ilə ortaq mövzu və predmetlər üzərində tədqiqat aparmağa meyillənir. Bu baxımdan ədəbiyyatşünaslıq elmi də fəlsəfə, dilçilik, psixologiya, antropologiya, etnologiya kimi humanitar elmin müxtəlif qolları ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilir. Lakin semiotika humanitar, ictimai elmlərdən savayı informatika elmi ilə də sıx əlaqədədir. İşarə və işarə sistemlərinin informativliyi, işarələrin qəbulu, saxlanması və ötürülməsi prosesinin tədqiqi informasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq semiotikanın bir elm kimi fənlərarası mahiyyətini üzə çıxarır.

Semiotikanın, xüsusilə, dilçilik elmi ilə ümumi anlayış və metodların mövcudluğu bu iki sahənin bir-birinə sürəkli müraciətini əsaslandırılmışdır. Bədii söz sənəti olan ədəbiyyatda sözün, mətnin həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq aspektindən qiymətləndirilməsini vacib məsələ kimi ortaya qoymuşdur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz semiotik kodlar, ümumiyyətlə işarə və işarələr sistemi də məhz struktur dilçiliyin əsas müddəaları, irəli sürdüyü ideyaları əsasında formalaşmışdır.

Mətnin əsas vahidlərindən olan söz istifadə edildiyi kontekstdən asılı olaraq müxtəlif cür yozula bilər. Hərəkət və fəaliyyətin dominant olduğu dramatik növdə söz və fəaliyyətin işarəvi mahiyyəti kəşif, sözün dinamiklik potensialı artır. Sözün potensial mənalарının aktuallaşması, pyesin mətninin tamaşa mətni ilə fərqləndirilməsi də mətndəki verbal və qeyri-verbal (vizual) kodların, işarələrin üzə çıxarılmasını tələb edir. Yeni dövr dramaturgiyasında klassik nitq prinsiplərinin, fabula quruluşunun ortadan çıxması, konfliktin, xarakterin ənənəvi anlamdan – dramın hərəkətverici amili olmaqdan uzaqlaşması da dramaturgiyada gedən semantik və struktur dəyişikliklərin bu istiqamətdə öyrənilməsinin aktuallaşmasına gətirib çıxaran amillərdəndir.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizmə meyil, nəzəri-estetik bazanın yaranması, postmodernist ədəbiyyat nümunələrinin meydana gəlməsi də semiotik araşdırmaların aktuallaşmasına sanki bir təkan verdi. Struktur-semiotik yanaşma postmodernizmlə yanaşı əvvəlki mərhələlərin mətnlərinin öyrənilməsində də fəal rol oynamağa başladı. Dramaturgiyada söz həm də hərəkətə, fəaliyyətə bərabər olduğundan həm verbal, həm də qeyri-verbal informasiyanın əhəmiyyəti çox mühümdür. Semiotik kodlardan istifadə istər ədəbi mətn yaddaşının qorunmasına, istərsə də məzmun və forma səviyyəsində gedən müasir proseslərin dramaturgiyada əksinə imkan verir.

Son dövrlərdə dünya ədəbiyyatşünaslığında mətnin semiotik imkanlarını öyrənmək istiqamətində silsilə araşdırmalar aparılır. Bu qəbildən olan tədqiqatlar sırasında “Teatr və dramın semiotikası” (Elam Keyr), “Teatral ünsiyyətin semiotik kodlarının müəllif remarkasında əksi” (Alfiya Habdullina), “Teatr haqqında: poetika, semiotika, dram nəzəriyyəsi” (Mark Polyakov), “Teatral işarənin təbiəti haqqında. Semiotik konsepsiyalar” (İrina Qubanova), “Dramın kommunikativ-koqnitiv məkanı” (Marina Qolovaneva), “Dramın semiotik nəzəriyyəsi istiqamətində” (Syuzan Uitting), “Dramda obraz adlarının semiotikası” (Marvin Karlson), “Teatr işarələr sistemi kimi. Mətnin və tamaşanın semiotikası” (Elayn Aston, Corc Savona), “İncəsənət semiotik fakt kimi” (Yan Mukarovski), “Dramın semiotikası və Yucin O’Nilin üslubu” (Mark Kobernik) tədqiqatlarını göstərmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında son zamanlar mətnin təhlili zamanı semiotik tədqiqat metodundan istifadə edilsə də, semiotika elminə, xüsusilə də semiotikanın əsas kateqoriyalarından olan kodların istifadəsi məsələlərinə həsr edilmiş ayrıca tədqiqat işinə rast gəlinmir. Mövcud mətnlər isə belə faktların zənginliyini və məna qatlarının açılması üçün kodların araşdırılmasının mühümlüyünü göstərir. Bu səbəbdən mövzunun aktuallığını və işlənmə dərəcəsini nəzərə alaraq “Azərbaycan dramaturgiyasında semiotik kodlardan istifadə prinsipləri” adlı dissertasiya mövzusunun işlənməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında semiotika elminə dair tədqiqatlar nisbətən azlıq təşkil etsə, son dövrlərdə bu elm sahəsinə maraq artmış, müxtəlif tədqiqat əsərləri ortaya çıxmışdır. Professor Niyazi Mehdi orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin güclü semiotik əsaslar üzərində qurulduğu fikrini irəli sürmüşdü¹. Şərq ədəbiyyatında mövcud olan şərhçilik elmi də mətnin simvolik, rəmzi qatlarının, çoxqatlı kompozisiya quruluşunun açılması, divan ədəbiyyatı nümunələrinin izahı və mətnaltı mənalarının aydınlaşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Lakin sırf semiotika elminin metodları, mətnə yanaşma tərzı baxımından aparılmış tədqiqatlara son illərdə daha çox meylin artmasının şahidi oluruq.

1980-ci illərdən ədəbiyyatşünaslığımızda sistemli şəkildə olmasa da tədqiqatların, məqalələrin daxilində, mətnlərə yanaşma tərzində struktur-semiotik təhlil üsulu özünü göstərməyə başladı. Azərbaycanda humanitar elmlər sahəsində semiotikanın problemlərindən daha çox dilçilik, mifologiya, fəlsəfə, incəsənət kontekstində bəhs edilib. Niyazi Mehdi², Kamal Abdulla³, Arif Acalov⁴, Cəlal Məmmədov⁵, Rəhilə Qeybullayeva⁶, Asif Hacılı⁷,

¹Mehdi, N. Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti / N. Mehdi – Bakı: İşıq, – 1986. – 84 s.

²Mehdi, N. “Kinematoqrafın estetik təhlilində semiotik yenidən araşdırmanın yeri: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ Bakı, 1979.

³Abdulla, K. Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud / K. Abdulla – Bakı: Mütərcim, – 2009. – 376 s.

⁴Acalov, A. Türk xalqlarının epik ənənəsi və mifologiya (Qəhrəmanlıq dastanlarında epik dünya strukturunun nəzəri aspektləri): /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ Bakı, 2011. – 150 s.

⁵Məmmədov, C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya / C. Məmmədov – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 272 s.

⁶Qeybullayeva, R. Müasir sosial və mədəniyyət antropologiyası və koqnitiv sosiologiya elementlərinin bəzi mənbələri (namaz və xaç vizual semiotikası misalında)/Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət VII Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları–Bakı, –20-21 aprel, 2017 ; Гейбуллаева Р. Семиотика в Азербайджане: этапы развития или семиотика с маршрутизацией в ориенталистику[Электронныйресурс] file:///C:/Users/Admin/Downloads/Moscow_Roundtable_Contemporary_Semiotics%20(1).pdf

Qorxmaz Quliyev⁸ Rüstəm Kamal⁹, Rəhim Əliyev¹⁰, Ağaverdi Xəlil¹¹, Seyfəddin Rzasoy¹², Fəxrəddin Veysəlli¹³ kimi alimlərin semiotikanın müxtəlif məsələləri ilə bağlı tədqiqatları mövcuddur.

Dramaturgiyanın struktur-semiotik metodla təhlili, mətndəki kodların üzə çıxarılması problemləri ilə professor Tahirə Məmməd¹⁴, Pərvanə İsayeva¹⁵, Cavanşir Yusifli¹⁶, professor Asif Hacı¹⁷, Aydın Talıbzadə¹⁸, Əziz Ələkbərli¹⁹ kimi alimlər məşğul olmuşlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Azərbaycan dramaturgiyasında rast gəlinən semiotik kod və işarələri

⁷Hacı, A. Bayatı poetikası: struktur, semantika, praqmatika/A.Hacı – Bakı: Elm və təhsil, –2019, –242 s.; Hacı, A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi/A.Hacı – Bakı: Mütərcim, –2002, –164 s.

⁸Quliyev, Q. Kod və kontekst // – “Azərbaycan” jurnalı, – 2018. №1, s. 19

⁹Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi/R.Kamal – Bakı: Yeni nəşrlər Evi, –1999, –72 s. ; Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikası / R.Kamal–Bakı: Nurlan, –2013, –146 s.; Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”ün kommunikativ məkanı: miforitual aspekt /R.Kamal–Bakı: Elm və təhsil, –2013, –203 s.

¹⁰Əliyev, R. Sözü mifi: fonetik sözün və fonetik yazının mənşəyi barədə/ R.Əliyev– Bakı: Mütərcim, – 2011, –175 s. ; Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R. Əliyev – Bakı: Mütərcim, – 2008. –360 s.

¹¹Xəlil, A. Əski türk savlının semiotikası / A.Xəlil – Bakı: Səda, –2006, –164 s.

¹²Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst/ S. Rzasoy – Bakı: Nurlan, – 2008, –175s.

¹³Veysəlli, F. Semiotika / F. Veysəlli – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 336 s.

¹⁴Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / T.Məmməd – Bakı: Elm, –1999. –208 s.

¹⁵İsayeva, P. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii strukturu və mifopoetik təfəkkür (nəsr və dramaturgiya əsasında): /filologiya üzrə elmlər doktoru dis./ –Bakı, 2016. –231 s.

¹⁶Yusifli, C. Azərbaycan komediyasının poetikası / C. Yusifli – Bakı: Elm, –2007. – 244 s.

¹⁷Hacı, A. Kamal Abdulla: seçimin morfolojiyası / A.Hacı – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 132 s.

¹⁸Talıbzadə, A. Fəci: janriçi mutasiyalar / A. Talıbzadə. – Bakı: Kritika, – 2017. – 212 s.

¹⁹Ələkbərli, Ə. Dramaturgiyada sənətkarlıq axtarışları: bədii şərtlilik. 1960-1980-ci illər. / Ə. Ələkbərli - Bakı: Ağrıdağ, – 1997. – 120 s.

sistemləşdirmək, mətn kodlarının dram əsərlərinin strukturundakı rolunu göstərmək, eyni zamanda ümummədəni mahiyyətdən savayı, etnik-mədəni göstəricilərini üzə çıxarmaq tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Dram əsərinin strukturunda – süjet, fabula, kompozisiya, konfliktin qurulmasında kod sistemindən istifadənin prinsiplərini müəyyənləşdirmək;

- Dram əsərlərinin mətninin işarəvi mahiyyətini öyrənmək;

- Dram əsərlərini informasiya daşıyıcısı kimi tədqiq etmək;

- Dram əsərinin remarka, aparte, paratekst kimi vahidlərində informasiyanın kodlaşdırılması, saxlanması və ötürülməsi məsələlərini öyrənmək;

- Dram əsərlərinin poetik strukturu ilə informativ strukturu arasında əlaqəni üzə çıxarmaq;

- Dram əsərlərində ünsiyyətin semiotikasını araşdırmaq, kommunikativ strukturların təsnifatını vermək. Monoloq, dialoq və poliloqların semiotik mahiyyətini nümunələr üzərində təhlil etmək;

- Azərbaycan dramaturgiyasında istifadə edilən verbal və vizual kodları müəyyənləşdirmək;

- Dram əsərlərində istifadə olunan kütləvi səhnələrin işarəvi mahiyyətini araşdırmaq; antik dramaturgiyada istifadə edilən xor ənənəsinin aradan çıxması, müasir dramaturgiyada fərqli bir funksiya ilə meydana çıxmasını öyrənmək;

- Dram əsərlərində istifadə edilən montaj prinsipinin, mizan səhnələrin qurulma prinsiplərini nümunələr əsasında təhlil etmək;

- Dramaturgiyamızda müşahidə edilən universal və üslubi kodların müəyyənləşdirilməsinə çalışmaq;

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində struktur-semiotik, hermenevtik, tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmiş, ümumnəzəri kateqoriyalar konkret mətnlərə tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində, əsasən, aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılmışdır:

- Nəzəri kateqoriyaların – kompozisiya, süjet, fabulanın daşdığı informasiya dil vahidlərinin ötürdüyü informasiyaya nisbətən gizli qalsa da, daha qlobal kod sistemini özündə ehtiva edir.

- Dramın struktur elementləri – fabula, süjet, kompozisiya işarəvi mahiyyətə malikdir. Dram əsərlərində, o cümlədən klassik Azərbaycan dramaturgiyasında fabula mühüm olsa da, sosrealizm cərəyanı dram əsərlərinin təhlilində süjetə əsaslanmağı önə çəkmişdir.

- Semiotikanın əsas məsələlərindən olan informasiya dram əsərlərində struktur elementləri üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Nəsr əsərləri və poeziyadan fərqli olaraq informasiyanın dram əsərlərinə xas remarka, paratekst, aparte vasitəsilə ötürülməsi də mətnin xüsusi kodlaşma texnikasını formalaşdırmışdır.

- Dram əsərləri aktiv ünsiyyət üzərində qurulduğundan söz hərəkətə bərabər tutulur. Dramaturgiyada hərəkətin, fəaliyyətin sözlə ifadəsi monoloq, dialoq və poliloqlar şəklində özünü göstərir. Dramatik hərəkətin mərkəzləşməsi isə monodramların meydana çıxmasına və yeni tipli dram strukturunun formalaşmasına şərait yaradır.

- Dramaturgiyanın sinkretik mahiyyətə malik olması onun həm verbal, həm də vizual səviyyədə kodlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məzmunun ötürülməsində dil vasitələri ilə yanaşı, mizan səhnələrdə, kütləvi səhnələrdə, dramaturji montajda, personajların geyimində mövcud olan işarələr sistemi də iştirak edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini semiotik kod sisteminin dramaturgiyada işlənmə məqamları təşkil edir. Tədqiqat işində Azərbaycan dramaturgiyasında semiotik kodlardan istifadə üsulları və prinsipləri, dramaturgiyamızın semiotik kod sisteminin tərkibi, ümumdünya kod sistemində yeri araşdırılmışdır. Bu zaman, dramaturgiyamızda işlənmiş işarələr sistemi ilə bərabər, dramaturji modelin işarəvi təbiəti də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, dram əsərləri tək-cə yazılı mətn kimi mövcudluğunu saxlamır, adətən səhnədə öz vizual həllini tapır. Bu səbəbdən dramaturji mətnlər verbal təhlillə yanaşı vizual təhlilə də imkan verir. Dram əsərlərində kütləvi səhnələr, mizan səhnə və

montaj prinsipindən istifadə məsələlərinin də araşdırılması tədqiqat işində xüsusi diqqətdə saxlanılmışdır.

Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycan dramaturgiyasının fərqli mərhələlərinə aid nümunələri təşkil edir. Dramaturgiyamızın yalnız müəyyən bir inkişaf dövrünün götürülməsi semiotik kodların tam olaraq təhlilinə imkan verməzdi. Dissertasiyada ümumnəzəri prinsiplər müəyyənləşdirilib təqdim olunduğundan yarımçıqlıq olmasın deyə fərqli dövrlərə aid edən dram əsərləri tədqiqata predmet olaraq seçilmişdir. Onomastik vahidlərin, obrazların simvolikası, folklor və ya mifoloji mənşəyi və s. kimi məsələlər müxtəlif tədqiqatlarda öz əksini tapdığından dissertasiyamızda bu problemlərə bir o qədər də geniş yer verilməmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakıları əhatə edir:

- Dissertasiyada Azərbaycan dramaturgiyası nümunələri həm dramaturji model, həm kommunikativ, həm də personajlar diskursundan tədqiqata cəlb edilərək, strukturdakı semiotik kodlar üzə çıxarılmışdır.

- Tədqiqatda Azərbaycan dramaturgiyasıədəbi mətn nümunəsindən savayı teatr, səhnə predmeti kimi də öyrənilmişdir: dram əsərlərində istifadə edilən montaj prinsipi, mizan səhnələrin quruluşu, kütləvi səhnələrin işarəvi mahiyyəti mətn-səhnə kontekstində araşdırılmışdır. Prinsiplərin həm dramaturgiyada, həm də yeri gəldikcə, teatrda işləkliyi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

- Dramatik komponentlərin semiotik araşdırılması ilk dəfə olaraq dramaturgiyamızın bütün mərhələlərini əhatə etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycan dramaturgiyası nümunələrinin semiotik kod sistemi nöqtəyindən tədqiqata cəlb edilməsi bir sıra nəzəri məsələləri aydınlaşdırmaqdan ötrü elmi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işi semiotikaya və Azərbaycan dramaturgiyasının struktur problemlərinə dair araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün maraqlı ola bilər. Tədris prosesində semiotikaya dair mövzularda mühazirələr, proqram, metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında da tədqiqat işi mənbə rolunu oynaya bilər. Dissertasiyanın təhlil və müddəalarından dram əsərlərinin səhnələşdirilməsi prosesində də istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiya işi AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq müvafiq müzakirə mərhələlərindən keçmişdir. İşin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnal və məcmuələrdə, xarici ölkələrin nüfuzlu elmi jurnalında dərc etdiyi məqaləsində, həmçinin müəllifin beynəlxalq konfranslardakı çıxış və məruzəsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi: Dissertasiya işi giriş (15 530 şərti işarə), iki fəsil (birinci fəsil 130 265 şərti işarə; ikinci fəsil 96 572 şərti işarə), nəticə (5 580 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 247 947 şərti işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası, strukturu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı “**Dramaturji modelin semiotikası**”adlanır, dörd paraqrafdan ibarətdir. “**Ədəbiyyatın semiotikası və semiotik kod**”adlı birinci paraqrafda semiotikanın bir elm kimi meydana çıxması, müxtəlif mənbələrdə semiotika elminə verilən təriflər ümumiləşdirilmiş, semiotika nəzəriyyəsini yaradan və inkişaf etdirən alimlərin fikirlərinə yer verilmişdir. İlk müddəalarını dilçilik elminin nümayəndələri, xüsusilə də Ferdinand de Sössür, filosof, riyaziyyatçı Çarlz Pirsın elmi əsərlərində tapsa da, sonradan ədəbiyyatşünaslıq, kino, teatr, memarlıq, moda, reklam sahələrində semiotikanın müddəaları tətbiq edilməyə başlanmışdı.

Semiotika elmi bütün mədəni hadisə və faktlara işarələr sistemi kimi yanaşır. Ədəbiyyatşünaslığa gəldikdə isə, semiotika elmi tək cə mətndəki simvol və rəmzlərin təhlili ilə məşğul olmur, mətnin özünə, ayrılıqda strukturuna da işarələr sistemi kimi yanaşır. Semiotikanın əsas anlayışlarından olan kod digər bir anlayış – işarə məfhumu ilə sıx bağlıdır. Bu iki anlayışın mahiyyətini bilmədən kod tiplərinin təhlili mümkün deyil. Çünki kodun meydana gəlməsi, qəbulu, ötürülməsi bilavasitə işarələr əsasında baş verir. İşarə informasiyanın minimal daşıyıcısı hesab edilir. Kodu isə işarələrin strukturu və onların funksiyalarını ehtiva edən bir sistem adlandırmaq olar. Başqa sözlə desək, “*Kod konkret məlumatlar sırasını formalaşdırmaqdan ötrü lazımı qaydalara tabe olan modelləşdirilmiş strukturdur*”²⁰. Semiotik kodlar yalnız ədəbi mətnlərin təhlilində yox, orta q mədəni ənənələrin, dövrün ideologiyasının müəyyənləşdirilməsində də mühüm rol oynayır.

²⁰ Эко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко / перевод: А.Г. Погоняйло и В.Г. Резник, редактор: М.Г. Ермакова – СПб.: Петрополис, –1998. – 432 с.

Birinci fəslin ikinci – **“Dram əsərlərinin struktur komponentləri işarələr sistemi kimi”**adlı paraqrafda dramaturgiyanın sinkretik mahiyyətindən söz açılmış, ilk öncə ədəbiyyat nəzəriyyəsində mətn strukturunun mövqeyindən bəhs edilmişdir.

Dram əsərinin strukturu da onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsindən təşkil edilir. Dram əsərinin strukturu dedikdə məsələyə iki istiqamətdən yanaşmaq olar: daxili və xarici struktur. Çox vaxt bu məqamda struktur sözünü konstruksiya sözü ilə paralel işlədirlər. Daxili konstruksiya adı altında mövzu, ideya və hadisələr toplusunu, xarici konstruksiya adı altında isə akt, səhnə, gəliş anlayışlarını nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, dramaturgiyanın digər ədəbi növlərdən kəskin fərqlənən məntiqi var və bu məntiq vahid ideyaya bağlı olan hadisələr toplusunun ardıcılığına tabedir. Düşünürük ki, semiotik kodlaşma baxımından araşdıracağımız dramın strukturu özünü bir neçə səviyyədə göstərə bilər:

1. Dram – qruplaşdırılmış fəaliyyətlər toplusu kimi. Dramın kompozisiya elementləri, süjet, fabula səviyyəsində təşkili, daxili və xarici konstruksiyası vahid ideyaya tabe edilir.

2. Dram – aktiv ünsiyyət aktı kimi. Dram əsərlərini ünsiyyətsiz təsvir etmək mümkün deyil. Təbii ki, nəsr və nəzm əsərlərində də ünsiyyət mövcuddur. Lakin dramda danışmaq, real “burada və indi” tipli nitq təsviri üstələyir.

Dramaturji model semiotik təhlil üçün daha çox material verir. Belə ki, dinamik ünsiyyət aktının mövcudluğu, bədii-estetik meyarlar çərçivəsində informasiya mübadiləsi prosesi, personajlar sisteminin hərəkiliyi, mətnin səhnə kontekstində realizəsi məsələləri dram əsərlərinin semiotik tədqiq metoduna uyğunluğunu şərtləndirir.

Mətnin quruluş texnikasının şifrələdiyi kodlar daha qlobaldır. Süjet, fabula, kompozisiya quruluşu istər bədii materiallar əsasında, istərsə də sırf elmi-nəzəri anlayışlar kimi semiotik təhlilə imkan verir. Bu baxımdan paraqraf daxili bölmələrdə ayrılıqda süjet, fabula və konfliktin işarəvi mahiyyətindən söz açılmışdır.

Vladimir Volkenşteyn *süjeti təşkil edən hadisələri müxtəlif qüvvələrin fasiləsiz mübarizəsi kimi təsvir edir*²¹. İlk dövr Azərbaycan dramaturgiyasında, həqiqətən, tərəflərin mübarizəsi, kəskin ziddiyyətli fəaliyyətin əhatəli təsviri daha geniş yer alırdı. Bu da təbii ki, tənqidi və maarifçi dünyagörüşünün nəticəsi idi ki, milli dramaturgiyamızın ilkin mərhələlərində özünü göstərirdi.

Süjet xətti hadisələr zəncirini əhatə edir. Müasir dramaturgiya isə hadisələrin məntiqi ardıcılığından imtina edərək qeyri-xətti, fraqmentar süjetə daha çox müraciət edir.

Süjetin kodlaşdırdığı informasiya fabulaya əsaslansa da, daha geniş və əhatəlidir. Süjetin kodlaşdırdığı informasiya daha zəngin, rəngarəngdir. Xarakterlər, qəhrəmanlar, detallar məhz süjet vasitəsilə açılır. Fabula isə lakonik şəkildə mətnin karkas kodunu ötürür. Süjetin interpretasiyası da məhz fabula koduna əsaslanaraq şərh edilir. Bu baxımdan belə bir fikir irəli sürmək mümkündür ki, fabula birincili, süjet isə ikincili kodlaşmaya malikdir.

Formalizmin, strukturalist məktəbin təsiri altında formalaşan semiotiklər fabulaya informasiya daşıyıcı struktur kimi yanaşırlar. Klassik Azərbaycan dramaturgiyası fabula əsaslı dramaturgiyadır. Demək olar ki, fabula uzun müddət öz hökmranlığını dramaturgiyamızda qoruyub saxlaya bilmişdir. Məntiqli olaraq ardıcıl hadisələrin baş verməyini tələb edən klassik fabula tipi ən çox müraciət edilən quruluş olaraq oxucu gözləntilərinə əsaslanan mətn ortaya qoyur.

Professor Tahirə Məmməd Mirzə Fətəli Axundzadə və ona sənətkarlıq ənənələrinə görə yaxın dramaturqlarımızın əsərlərində “Qərb maarifçi dramaturgiyasına xas olan birqatlı, saf kompozisiya quruluşu”ndan istifadəni önə çəkmələrini qeyd etmişdir²². Maarifçilik zəmini üzərində formalaşan milli dramaturgiyamızın aydın məqsədi olduğundan (maarifçiliyin yayılması, cahilliyin, savadsızlığın ləğvi) fabula, təbii ki, səliss konflikt, gözünü hadisələr üzərində qurulmalı idi. Məhz ilkin dramaturgiya nümunələrimizdə də

²¹ Волькенштейн, В.М. Драатургия. Метод исследования драматических произведений / В.Волькенштейн – Москва: Федерация, – 1929, – 272 с.

²² Мəmməd, Т.Қ. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / Т.Мəmməd – Bakı: Elm, –1999. –208 s.

bu səbəbdən konkret hərəkətlər ardıcılığı, toqquşan qütblərin açıq savaşı əks olunur.

Müasir dramaturgiyada isə fabulanın mahiyyəti kifayət qədər dəyişikliyə uğramışdır. dram əsərləri də sistemli hadisəli mətn olmaqdan uzaqlaşaraq, hadisəsizliyə meyl, məqamın yaratdığı fəaliyyət, “biranlıq hadisə”, açıq finallar, qeyri-sabit struktur kimi keyfiyyətlər qazandı. Dialoqlar mükəllimədən çox monoloqların növbələşməsi təsiri bağışlamağa başladı.

Dram nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından olan konflikt semiotik baxımdan dövrün mədəni mənzərəsini, insanın fərdi və ictimai problemlərinin toqquşma məqamını özündə kodlaşdıran bir anlayışdır. Bu baxımdan konflikt təkcə klassik ədəbiyyat nəzəriyyəsində qəbul edilən kimi dramın hərəkətverici amili deyil, o həm də cəmiyyətin şüurunda gedən daimi mübarizənin maddiləşmiş formasıdır. Azərbaycan dramaturgiyasında konflikt tərəfləri və səbəbləri müvafiq dövrlərdə ədəbi cərəyanlara uyğun olaraq dəyişmiş, maarifçilik, tənqidi-realizm, sosializm, modernizmin tələblərindən müxtəlif konflikt tipləri meydana çıxmışdır.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı **“Dram əsərlərində informasiyanın ötürülməsi mərhələləri”** adlanır. Məlumdur ki, semiotika sahəsində aparılan tədqiqatlarda önəmli yerlərdən birini də informasiya mübadiləsi prosesi tutur. Mətnin poetik özəlliklərindən əlavə sırf məlumatötürmə funksiyası semiotik tədqiqatlarda adresat-adresant münasibətlərinin aydınlaşdırılması, kodlaşdırma-deşifrə probleminin çözülməsi məqsədilə təhlil edilir. Qüstav Freytaqın ekspozisiya, zavyazka, kuliminasiya, razvyazka, finaldan ibarət məşhur təhkiyə strukturu informasiya ötürülməsinin mərhələlərini nəzəri şəkildə ümumiləşdirir. Dram əsərlərində hadisələr təhkiyə yox, hərəkət, fəaliyyət əsasında qurulduğundan yuxarıda adı çəkilən kompozisiya elementləri də məhz obrazların davranışında üzə çıxır. Müəllif-təhkiyəçi iştirak etmədiyindən piramidanın qurulması, informasiyanın kompozisiya elementləri üzrə paylanması da təhkiyə axını yox, birbaşa olaraq obrazların danışıqı, hərəkətləri hesabına həyata keçir. Dram mətnlərinin təhlili sayəsində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, dram əsərlərində informasiya fərqli mərhələlərdə müxtəlif həcmdə ötürülə bilər. Bir qayda olaraq ilkin informasiyanın

həcmi daha geniş, tərkibi isə müxtəlifdir. Hər sonrakı mərhələ artıq alınmış informasiya əsasında qurulur və müxtəlif variasiyalar, fərqli vəziyyətlər təklif edilir. Nəticədə, mərhələlər adlandıqca informativlik öz yerini informasiya zənginliyinə verir.

İnformasiyanın ötürülməsi dram strukturuna xas remarkalar, apartelər və paratekstlər vasitəsilə də ötürülə bilər.

Dram əsərlərinin əsas struktur elementlərindən sayılan remarkalar da dramaturji təhkiyənin dinamikasını və rakursunu müəyyənləşdirir. Epik və lirik janr nümunələrindən fərqli olaraq dramaturgiyada təhkiyə personajlararası aktiv ünsiyyət prosesi ilə aparılır və müəllif ikinci plana keçir. Müəllifin hadisələrə istiqamət və təkan verməsi isə remarkalar vasitəsilə mümkün olur. Remarka digər paratekstoloji vahidlərdən (pyesin adı, müəllifi, epigraf, ithaf) fərqli olaraq pyesin dramaturji quruluşunda, hadisələrin gedişatında birbaşa iştirak edir. Bu səbəbdən də müasir tədqiqatlar, xüsusilə də, semiotik analiz metodu ilə aparılan araşdırmalar remarkanı, əsasən, metatekstin bir tipi kimi xarakterizə edirlər.

Oxucunun ilkin kodları qəbul etməsi məhz paratekstdən başlanır. Semiotika elminin ümdə vəzifələrindən biri də məhz mətdə bədi informasiyanın ötürülməsi və qəbulu prosesi olduğundan bu problemə xüsusi diqqət ayırır. Paratekstlər sanki açar sözlər rolunu oynayaraq mətnə çıxış nöqtələrini göstərirlər. Dram əsərlərində də, demək olar ki, paratekstin tərkibi dəyişilməzdir. Sadəcə, digər ədəbi növlərdən fərqli olaraq dramaturgiyada paratekstlər iştirak edən obrazların siyahısı sayəsində artır. Bu siyahı bir növ göstərici rolunu oynayaraq mətdəki obrazları ayrılıqda təqdim edir və ya qruplaşdırır.

Dram nəzəriyyəsində replikanın xüsusi növü kimi qiymətləndirilən aparte də semiotik baxımdan işarəvi xüsusiyyətə malikdir. Gizli mətləbin sanki kompozisiyadankənar izahı və ifşası aparte müəllifinə hardasa üstünlük yaradır. Apartedə obrazın həqiqi məqsədi, iç üzü açılır. Dialoq zamanı adresantın qarşıdakı adresata deyə bilmədiyini məqamlar apartedə verilir.

Birinci fəslin “**Dram əsərlərində ünsiyyətin semiotikası**” adlı dördüncü paragrafında mətnin kommunikativ təbiəti – yəni danışan-mətn-qulaq asan sistemi önə çəkilir. Dram əsərlərini digər ədəbi

növlərə aid mətnlərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də aktiv, dinamik ünsiyyət aktının olmasıdır. Ünsiyyət prosesinin, tərəflər arasında məlumat mübadiləsinin öyrənilməsi semiotikanın mərkəzi məsələlərindən biri hesab edilir.

Yalnız təsviri xarakter daşıyan “iştirak edənlər” və remarka hissəsi istisna olmaqla dram əsərləri bilavasitə qarşılıqlı ünsiyyət üzərində qurulub. Dramaturgiyanın başlıca prinsiplərindən olan hərəkətin sözlə, nitqlə ifadəsi özünü əsasən üç səviyyədə göstərir: monoloq, dialoq və poliloqlar.

Azərbaycan dramaturgiyasında monoloqların mövqeyi, əsasən, dramın ideyasının çatdırılması, dramatizmin kulminasiyası kimi üzə çıxır. Bəzən isə monoloji nitq bütün mətn boyu davam edir. Nəticədə əsər yalnız bir personajın nitq aktına çevrilir ki, bu da monodramların yaranmasına gətirib çıxartmışdır.

Dialoqlar dram əsərinin əsas, dominant ünsiyyət vasitəsi kimi təhlilə cəlb edilmişdir. Klassik pyeslərdə rast gəldiyimiz sanki monoloqların növbələşməsinə bənzər dialoq tipləri daha çox maarifçiliyin didaktik-tərbiyəvi meylini üzə çıxarmağa istiqamətlənmişdi. Dramlarda ünsiyyətin poliloq vasitəsilə də həyata keçirilməsi ünsiyyət ritmini, informasiya mübadiləsinin sürətini artırmağa xidmət edir.

Bu fəsilə əldə edilən nəticələrə aid məqalə və məruzələr Respublikada və Respublikadan kənar (Özbəkistan-Türkiyə) nüfuzlu elmi jurnallarda aşağıda qeyd olunan məqalə və məruzələr halında çap edilmişdir.^{23, 24, 25, 26, 27, 28.}

²³Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərində informasiyanın ötürülməsi mərhələləri // –Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2016. № 2, – s. 132-138.

²⁴Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərində paratekst // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Qafqaz Universiteti – 29-30 aprel, II kitab, 2016, s. 1088-1089

²⁵Əliyeva, Ş.U. Fabulanın strukturyaradıcı funksiyası: Azərbaycan dramaturgiyası kontekstində // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. № 1, s. 131-135.

Tədqiqat işinin “**Azərbaycan dramaturgiyasının semiotik kod sisteminin tərkibi**” adlı ikinci fəslə 3 paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin “**Dram əsərlərində verbal və vizual kodlar**” adlı birinci paragrafında vizual qavramaya uyğun gələn mizan səhnə, montaj texnologiyası, kütləvi səhnələrin təbiiyi, obrazların geyimi, verbal qavramaya uyğun arxetipik, baza, üslubi kodlardan istifadə məqamları semiotik baxımdan araşdırılmışdır. Kod minimum həcmə maksimum məlumatı yerləşdirməsi ilə seçilir. Xüsusilə poeziya və dramaturgiyada kodun informativliyi (istər bədii, istər statistik) mətnin poetik tutumunu müəyyənləşdirən amillərdəndir. Təbii ki, ədəbiyyatın əsas ifadə vasitəsi sözdür, lakin sözdən istifadə edərkən müəyyən lakonizmə riayət etmək, daha az sözdən istifadə olunmaqla daha çox anlam ifadə etmək semiotik kodların işləkliyi tələb edir.

Bu fəslin “**Dramaturji təhkiyə**” adlı ikinci paragrafında dram əsərlərin xas xüsusi təhkiyə növü təhlilə cəlb edilmişdir. Dramaturgiyada təhkiyə iki istiqamətdə aparıla bilər. Birinci, müəllifin hadisələri personajların nitqi və remarkalar vasitəsilə çatdırması – buna metatəhkiyə də deyilə bilər. İkinci isə personajların bir-birinə və ya özlərinə ünvanlanan təhkiyəsi. Digər ədəbi növlərə məxsus vahid təhkiyəçinin mövqeyini dram əsərlərində təhkiyə instansiyalarının daimi növbələşməsi əvəz edir. Lakin Azərbaycan dramaturgiyası nümunələrini araşdırarkən folklor, nağıl ənənələrindən irəli gələn vahid təhkiyəçi (Rəhman Əlizadə “Vidansız”), “dram içində dram” yaradan ikiqat təhkiyəçinin (Cəfər Cabbarlı “Nəsrəddin şah”, “1905-ci ildə”) mövcudluğu faktlarına da rast gəlirik.

²⁶ Əliyeva, Ş.U. Azərbaycan dramaturgiyasında konflikt tiplərinin kodlaşdırdığı informasiya // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IX Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı, – 3-4 may, – 2018, s. 164-166.

²⁷ Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərində ünsiyyət modellərinin semiotikası // – Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), –2018. № 4, – s. 116-122.

²⁸ Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərinin arxitektikasını // The XXII International Scientific Symposium “Turkic World Between East And West”. – Kars/Turkey – Andijan / Uzbekistan , – 2022, – 29th of January, – p. 25-27.

Bu paraqrafda motiv və leymotivin kodlaşma imkanları araşdırılmış, leymotivin frazaya çevrilərək pyesin konfliktini üzə çıxarması (Cəlil Məmmədquluzadə “Dəli yığıncağı”), finalyaratma imkanları (Əli Əmirli “İki aktrisa üçün baş rol”) öyrənilmişdir.

Hər bir müəllif, adətən, kodlar sistemindən iki səviyyədə bəhrələnir. İlk növbədə artıq mövcud olan baza kodlara əsaslanır. Digər tərəfdən isə fərdi yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq mətnə yeni kodlar daxil edir. Baza kodlar qlobal və ya universal kodlaşdırma sistemini formalaşdırır. Adətən, bu sistemə kütləvi mədəniyyət kodları kimi qəbul edilən arxetipləri də əlavə edirlər.

Dövrün ədəbi cərəyalarının təsiri nəticəsində arxetip kodlardan istifadə prinsipləri dəyişmişdir. Bir cərəyan və ya ədəbi məktəbin prinsipləri müvafiq olaraq kodların funksiyasında da dəyişikliyə gətirib çıxarırdı. Məsələn, romantizm cərəyanı mifoloji düşüncə tərzini yenidən aktuallaşdırdığından bu dövr dramaturgiyası üçün rəmzi, simvolik sistemdən bəhrələnmə daha xarakterikdir.

Qlobal kodlarla yanaşı hər bir xalqın genetik yaddaşında mövcud olan müəyyən mədəni-etnik kodlar da mövcuddur. Milli-mədəni kodlardan istifadədə fərdi, orijinal yanaşmanın tətbiqi həm də müəllifin fərdi üslubi kodlarının meydana gəlməsini əsaslandırmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dramaturgiyasının əsasında xalq-meydan tamaşalarından gələn kodlar durur. Milli dramaturgiya yalnız yarandığı köklərin üzərində möhkəm durarkən güclü kod sistemi yaratmağa qabildir. Ancaq bu kod sistemi təkcə xalq meydan tamaşalarına əsaslanmır, eyni zamanda xalqın milli adətlərindən, mədəni ənənələrindən də yaradıcı şəkildə bəhrələnir.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” və “Dəli yığıncağı” pyesləri müəllifin üslubi xüsusiyyətlərini üzə çıxaran ən mühüm mətnlərdəndir. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası üçün cəmiyyətdə gedən prosesləri “övlələşmə”, “danabaşlaşma”, “yadlaşma”, “dəlilələşmə” kimi çevrilmələrlə göstərmək xarakterik vasitədir.

Hər hansı dramaturqun, ümumilikdə müəllifin dili təkcə üslubi kodlardan təşkil oluna bilməz, çünki hər bir yenilik artıq məlum, qəbul olunmuş informasiyaya münasibətdə, onun fonunda

qavranılır. Mövzu, xronotop (hadisələrin baş vermə məkanı və zamanı), adresat seçimi, ünsiyyət dairəsi – bütün bunlar üslubi kodların yaranmasında iştirak edən amillərdəndir. Məsələn, dramaturq Elçinin ardıcıl absurd pyeslər yazması onun üslubunu müəyyənləşdirən amillərdən birinə çevrilir, dramaturgiyasının dilini kodlaşdırır. Kamal Abdulla dramaturgiyasında dastan poetikasından, epik yaradıcılıqdan gələn ənənələr müəllifin ardıcıl istifadə etdiyi üsullardandır.

Obrazlı düşüncə tərzini əks etdirən ədəbi mətnlərdə, incəsənət nümunələrində artıq kodlaşmış məlumatı üzə çıxarmaq tək cəmiyyət semiotik tədqiq baxımından yox, xalqın keçdiyi tarixi, sosial-siyasi şəraiti öyrənmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Ədəbi mətnlərdə daşlaşmış, kütlə tərəfindən konkretləşmiş bir informasiya daşıyıcısı kimi qəbul edilən obrazlar, süjet və konflikt situasiyaları mövcuddur. Tədqiqatda bu sistem (obrazlar sistemi, müxtəlif süjet variasiyaları) ikonik və ikonoqrafik kodlar adı altında öyrənilmişdir.

İkonik işarələr birbaşa obyektin təbiətindən irəli gəlir. Ancaq bu, heç də o demək deyil ki, ikonik işarə birbaşa obyektə necə varsa elə də əks etdirir. Sadəcə, *“çoxluq tərəfindən qəbul olunmuş sabit əlamətə əsaslanaraq obyektin cizgilərini cızır”*²⁹.

İkonoqrafik kodların şərhə daha çox analitik təfəkkürə söykənir, ikonik kodlar isə daha çox assosiativliyə əsaslanır. İkonik kodların təyini zamanı əlamətlər sabit olmaya bilər. İkonoqrafik kodlar isə artıq sabitləşmiş, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş, mədəni fakta çevrilmək gücündə olan kodlardır.

Bu baxımdan belə bir fikir irəli sürmək mümkündür ki, ikonik kod daha çox qeyri-maddi bənzətmə, uyğunlaşdırma (müəyyən xasiyyətə, xarakterə) əsasında meydana çıxırsa, ikonoqrafik kod təsvirə, vizual informasiyaya əsaslanır. İkonik kodlarla ikonoqrafik kodlar arasında çox incə sərhəd olduğundan iki kod növü arasında çevrilmə prosesi də mümkündür.

Dramaturgiyamızda ikonik kodlara obrazlar səviyyəsində nəzər yetirsək, Kefli İsgəndər, Molla İbrahimxəlil kimyəgər, Pəri

²⁹Эко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко / перевод: А.Г. Погоняйло и В.Г. Резник, редактор: М.Г. Ермакова – СПб.: Петрополис, –1998. – 432 с.

Cadu ad təqdimatı baxımından ikonikliyi təcəssüm etdirir. Bu obrazlarda ad ilə mahiyyət arasında birbaşa təbii əlaqə üzə çıxır. Yaxud, Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı”nda ümumiləşdirilmiş “dəlilər” təyini də ikonik kod kimi qəbul edilə bilər. Mətnə obrazların davranış və nitq pozğunluğu dəliliyin göstəricisinə çevrilir. İkonikliyin əsasında duran şərtilik isə “dəli” adlandırılan toplumun əslində daha “ağıllı” olduğu faktında göstərir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyəgər”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesinin kompozisiya elementi ikonoqrafik koda çevrilə bilmişdir. Kimyəgərin “Meymunu yada salmayın”, Şeyx Nəsrullahın “Xub, siz də gedin fikirləşin” ifadəsi kuliminasiyanı təmin etməklə cari vəziyyəti kontekstdən kənar da işlətməyə imkan verir. İkonoqrafik kod həm də ona görə mürəkkəb quruluş kimi qəbul edilir ki, bu kodu anlamaq üçün öncədən hazırlıqlı, müəyyən kulturoloji biliklər bazasına malik olmaq tələb edilir.

Dramaturgiyamızda ən parlaq ikonoqrafik obraz-kodlardan Sevil (Cəfər Cabbarlı), Məşədi İbad (Üzeyir Hacıbəyli) obrazlarını da göstərmək olar ki, bu obrazların ikonoqrafikləşməsində mətnin vizual həllinin (teatr və kinoda səhnələşdirildiyi faktının) danılmaz rolu var.

Bu fəslin **“Dramaturgiyada vizual sublimasiya (çevrilmə)”** adlı üçüncü paragrafında dramaturgiyanın vizual incəsənət növləri ilə sıx əlaqəsi təhlilə cəlb edilmişdir.

Dramaturq gələcək səhnə əsərinin ilkin mizan səhnələrini, montaj quruluşunu, geyim estetikasını, işıqlandırma prinsiplərinin ilkin kodlarını, işarələrini mətnin içində göstərir. Teatr və kinematoqrafiya terminologiyasında istifadə edilən mizan səhnə və montaj anlayışları mətnin vizual kodlaşmasının əsasını təşkil edir.

Mizan səhnə sırf vizual qavrayışa əsaslanan bir anlayışdır. Oxucu mizansəhnənin quruluşuna, personajların düzümünə əsaslanaraq də mətni şərh edir. Bəzən mizansəhnə antoqonist qüvvələrin vizual olaraq fərqləndirilməsində də məlumat ötürə bilər.

Ümumiyyətlə, monoloqlar personajın digər personajlardan ayrılması, iki cəbhəyə bölünməsinə şərtləndirir. Monoloqu söyləyən personaj avtomatik mizan səhnənin bir, dinləyicilər isə digər

hissəsində qalır. “Ölülər” pyesində İsgəndərin monoloqu onunla “ölü kütlə” arasında, “Anamın kitabı”nda Gülbaharın monoloqu üç oğulla bacı arasında sərhəd çəkir.

Dram əsərinin modeli özü-özlüyündə müxtəlif epizodların qarşılaşdırılması, dinamik növbələşməsi üzərində qurulub. Dram əsərlərində montaj metodunu hərəkət və hadisələr toplusunun ardıcılığını və növbələşməsini həyata keçirən prinsip olaraq qəbul edə bilərik. Kinematoqrafik montaj birbaşa olaraq vizual qavrayışa əsaslanırsa, ədəbiyyatda bu prinsip daha çox linqvistik prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Ədəbiyyatda montaj üsulunun tətbiqi daim mövcud olsa da modernizm eksperimentləri dövründə texniki cəhətdən təkmilləşərək yazıçının şüurlu istifadə priyomlarından birinə çevrilir. İki fərqli məqamın, elementin məntiqi və estetik cəhətdən qarşılaşdırılmasından ortaya çıxan montaj oxucuya protokollaşdırılmış informasiya yox, müxtəlif rakursların kəsişməsindən ortaya çıxan obrazlı informasiya verir.

Dram əsərlərində istifadə edilən kütləvi səhnələr isə ayrı-ayrı personajların yox, müəyyən qrup insanın birgə nitq aktı vasitəsilə verilir.

Kütləvi səhnə teatrda qurulduqda mizan vasitəsilə vizual olaraq digər əsas iştirakçılardan fərqləndirilir. Yazıya alınan zaman isə müəllif kütləvi səhnəni söz-ışarə vasitəsilə çatdırmalı olur. Kütləvi səhnənin təqdimatı müxtəlif formalarda aparıla bilər. Müəllif kütləvi səhnənin təqdimatını remarka, birbaşa olaraq mizan səhnə vasitəsilə və ya linqvistik üsulla həyata keçirə bilər.

Remarka vasitəsilə kütləvi səhnənin qurulması verbal təsviretməyə əsaslanır. Müəllif remarkada müəyyən məkana toplanmış obrazları sadalayır ki, nəticədə oxucu növbəti səhnədə kütləvi səhnə olacağını müəyyənləşdirir. Mizan səhnə vasitəsilə üzə çıxan kütləvi səhnə daha çox oxucunun vizual qavramından asılıdır. Oxucu obrazların nitqindən seçilmiş, dominant obrazları və kütləvi səhnə iştirakçılarını seçir, bir növ təxəyyülündə ayrı-ayrı istiqamətlərdə yerləşdirir.

Düşünürük ki, kütləvi səhnə ehtiva etdiyi insanların xüsusiyyətindən asılı olaraq fərqli semiotik kodlar ötürə bilər. Kütləvi sözünün özü artıq kortəbii birliyə, qeyri-iradi razılaşmaya işarə edir.

Ancaq dram əsərlərində işlədilən kütləvi səhnələrin heç də hamısı kortəbiiyyəti təmsil etmir. Bu səbəbdən şərti olaraq kütləvi və toplu səhnə terminlərini ayırmaq məsələsi ortaya çıxır. Müvafiq olaraq insan toplusu diferensiaslaşmayan səhnələr Vladimir Volkenşteynin də qeyd etdiyi kimi, əsl kütləvi səhnələrdir. İnsan toplusu tamamilə və ya müəyyən dərəcədə diferensiaslaşan kütləvi səhnələri isə toplu səhnələr adlandırmaq daha düzgün olardı. Çünki kütlə sözünün semantik mənası bir-birindən seçilməyən insan çoxluğuna işarə edir. Tədqiqatda, həmçinin, kütləvi səhnələrin mənşəyi məsələsinə toxunulmuş, antik dramaturgiyada mövcud olan xorun kütləvisəhnələrin iştirakçılarını fərqləri üzə çıxarılmışdır.

Dram əsərlərində istər hərəkət vahidləri – personajların ifadə, davranış, mimik akt və jestləri, istərsə də obrazın maddi qabığı olan vizual görüntüsü – fiziki xüsusiyyətləri və geyimi kodlaşdırıla bilər. Geyimin işarəvi mahiyyət daşması faktı ilk semiotika tədqiqatçılarının da diqqət mərkəzində olmuş, Rolan Bart geyim-təsvir və geyim-obrazları fərqləndirmişdir. Tədqiqat işində Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında İbrahimxəlilin əmmaməsi, Cəfər Cabbarlının “Sevil” pyesində Sevilin çadrası, İlyas Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsi”ndə Sadıq Sadıqovun kostyumu və şlyapası, Elçinin “Ah Paris, Paris” pyesində Əhməd bəyin dayısının qalstuku və silindr papağı, Afaq Məsudun “Mənsur Həllac” pyesində Sultan İbrahimin ipək arxalığı və üzüyü obrazın, bəzən isə süjetin xarakteristikasını müəyyən etməyə yardımçı olmuşdur.

Bu fəsildə əldə edilən nəticələr Respublikada və Respublikadankənar (Ukrayna) nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunaraq elmi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.^{30, 31, 32.}

³⁰Əliyeva, Ş.U. Dramaturgiyada kütləvi səhnələrin işarəvi mahiyyəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016, № 11.– s. 299-303.

³¹Əliyeva, Ş.U. Azərbaycan dramaturgiyasında ikonik və ikonoqrafik kodlar // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2017, XXXI cild. – s. 230-235.

Tədqiqatın yekunları **nəticədə** ümumiləşdirilmişdir:

- Azərbaycan dramaturgiyasının struktur elementləri fabula, süjet, kompozisiya əsasında öyrənilərək onların işarəvi mahiyyəti və daşdığı kodlar nəzəri və bədii nümunələr əsasında araşdırılmışdır. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, fabula və süjetin quruluşuna ədəbi-bədii cərəyanların təsiri əsas amillərdəndir. Klassik Azərbaycan dramaturgiyası (tənqidi və maarifçi realist dramaturgiya) daha çox fabulaya əsaslanan dramaturgiya olsa da, sosrealizm süjet amilini önə çəkdi. Fabulanın əsasında duran iki prinsip - xronoloji ardıcılıq və möhkəm səbəb-nəticə əlaqəsinin pozulması isə müasir dramaturgiyada “açıq fabula” tipinin yayılmasına şərait yaratdı.

- Dram əsərlərində süjet, adətən, daha üstün mövqeyə malik olur. Dramaturji təhkiyə fabulanın təhkiyə subyektləri arasında paylanmasını tələb edir. Nəticədə dialoji ünsiyyət prosesinə xas zəngin süjet xətti fabulanı ikinci plana keçirir.

- Tədqiqat işində Azərbaycan dramaturgiyası nümunələrində informasiya mübadiləsi, informasiyanın struktur elementlər üzrə paylanması məsələsi də diqqət mərkəzində olmuşdur. Mətnlər üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, dram əsərlərində informasiya kompozisiya elementləri arasında paylanılaraq fərqli mərhələlərdə müxtəlif həcmdə ötürülə bilər. Dram əsərlərində “iştirak edənlər” adı altında təqdim edilən hissə və ekspozisiya mərhələsindəki informasiyanın həcmi daha geniş, tərkibi isə müxtəlifdir. Ekspozisiya, zavyazka, kuliminasiya, razvyazka, finaldan ibarət kompozisiya quruluşunda hər sonrakı mərhələ artıq məlum informasiya əsasında qurulur və süjet xəttini zənginləşdirir. Mərhələlər keçdikcə informativlik öz yerini informasiya zənginliyinə verir. Mətnin informativ yükü məlumatın kəmiyyətinə, poetik yükü isə keyfiyyətinə – informasiya zənginliyi və bu zənginliyin təqdim etmə formasına əsaslanır. Həmçinin, müəyyən edilmişdir ki, dram əsərlərində informasiyanın spesifik üsullarla – remarka, paratekst və aparte vasitəsilə ötürülməsi də mətnin kodlaşdırmasının

³² Алиева Ш.У. Использование принципа монтажа в Азербайджанской драматургии// – Одеса: “Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету”. Серія: Філологія, –2017. –Випуск 28, –с. 60-62.

əsaslarından hesab edilir. Xüsusilə də, remarka və apartedə kodlaşdırılmış informasiya sırf dramatik növə xas vasitə olub məndə adresat-adresant münasibətlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

- Süjetin hərəkətverici qüvvəsi olan konflikt sosial, mədəni, ictimai kod daşıyan bir sistem kimi təhlilə cəlb edilir. Konkret mətnlər əsasında təhlillərdən belə nəticəyə gəldik ki, ədəbi cərəyan və mərhələlər dəyişdikcə konfliktin tipi də dəyişir. Realizm və romantizmdə dramaturgiya açıq konflikt tipinə daha çox üstünlük verirdisə, modernist dramaturgiyada konflikt gizli, bəzən isə fabuladan kənar və ya absurda gətirib çıxaran mahiyyətilə seçilir.

- Dram əsərlərində ünsiyyətin semiotikası onun əsas komponentləri - monoloq, dialoq, poliloq kimi nitq formalarının əsasında tədqiqata cəlb edilmişdir. Müasir dramaturgiyamızda, əsasən, monoloqlar öz pafoslu, didaktik mahiyyətindən uzaqlaşmış, xəyali müraciətlər, fraqmentar fikir axını kimi keyfiyyətlər qazanmışdır. Yeni dövr dramaturgiyasının strukturunda köklü dəyişikliyə səbəb olan monodramların meydana gəlməsi dövrün yeni ünsiyyət modelini müəyyənləşdirən amillərdəndir.

- Dramaturgiya sinkretik sahə olduğundan həm söz, həm də təsviri sənətlərin ortaq anlayışlarından, poetik üsul və vasitələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnir. Pyeslərdə mizan səhnələrdən, montaj vasitələrindən, ikonik, ikonoqrafik kodlardan, kütləvi səhnələrdən, personajların geyiminin kod daşıyıcı funksiyasından istifadə mətnin həm verbal, həm də vizual tərəflərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dramaturgiyasında semiotik kod sistemindən istifadədə, əsasən, aşağıdakı prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir:

- Ümuməzəri kateqoriyalar – süjet, fabula, konflikt, kompozisiya quruluşu əsasında dram əsərlərinin struktur səviyyəsində kodlaşdırılması;

- Dram əsərlərinin öz daxili məntiqindən irəli gələn verbal və vizual səviyyədə kodlaşdırma;

- Universal kod sistemindən (mədəni kodlar, o cümlədən arxetiplər sistemindən) bəhrələnməklə üslubi kodlaşdırma.

Forma və məzmun səviyyəsində kodlaşdırma mətn kodlaşdırılmasının mühüm halqalarından olmaqla bədii əsərin strukturu, ideyası və üslubi xüsusiyyətlərinin şərhinə yol açan bir prosesdir. Xüsusilə, kod sistemində gedən dəyişikliklərin ədəbi cərəyanların fonunda öyrənilməsi, ədəbi cərəyan və məktəblərin semiotik kodlaşdırmaya təsiri dramaturgiyamızda koddan istifadə prinsiplərini müəyyənləşdirməyə kömək edən amillərdəndir. Bu prinsiplərin öyrənilməsi təkcə ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün yox, ümumilikdə dramaturgiyamızda öz əksini tapan milli-mədəni inkişafın, ictimai proseslərin aydın mənzərəsini yaratmaqdan ötrü vacib rol oynayır.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərində informasiyanın ötürülməsi mərhələləri // – Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2016. № 2, – s. 132-138.

2. Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərində paratekst // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Qafqaz Universiteti – 29-30 aprel, II kitab, –2016, –s. 1088-1089

3. Əliyeva, Ş.U. Dramaturgiyada kütləvi səhnələrin işarəvi mahiyyəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016, № 11.– s. 299-303.

4. Əliyeva, Ş.U. Azərbaycan dramaturgiyasında ikonik və ikonoqrafik kodlar // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), – 2017, XXXI cild. – s. 230-235.

5. Алиева Ш.У. Использование принципа монтажа в Азербайджанской драматургии// – Одеса: “Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету”. Серія: Філологія, –2017. Випуск 28, –с. 60-62.

6. Əliyeva, Ş.U. Fabulanın strukturyaradıcı funksiyası: Azərbaycan dramaturgiyası kontekstində // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. № 1, s. 131-135.

7. Əliyeva, Ş.U. Azərbaycan dramaturgiyasında konflikt tiplərinin kodlaşdırdığı informasiya // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IX Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı, – 3-4 may, – 2018, s. 164-166.

8. Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərində ünsiyyət modellərinin semiotikası // – Bakı: Poetika.izm (Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), –2018. № 4, – s. 116-122.

9. Əliyeva, Ş.U. Dram əsərlərinin arxitektonikası // The XXII International Scientific Symposium “Turkic World Between East And West”. – Kars/Turkey – Andijan / Uzbekistan , – 2022, – 29th of January, – p. 25-27.

Dissertasiya işinin müdafiəsi “___”_____ 2022-ci il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “___”_____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:26.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 40628

Tiraj: 100